

MACHT DER EDELEN

EEN HOORCOLLEGE OVER DE
GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ADEL, VAN
DE MIDDELEEUWEN TOT NU

Door Coen Schimmelpenninck van
der Oije

HOME ACADEMY

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges uit op cd en als download. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door de meest boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank.

Kijk verder op WWW.HOME-ACADEMY.NL

UITGAVE Home Academy Publishers
Saturnusstraat 60 unit 70
2516 AH Den Haag
Tel: 070 - 3607613
E: info@home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. **Studium Generale TU Delft**

OPNAME	Sandro Ligtenberg (Delft, november & december 2011)
STEM INLEIDING	F.C. van Nispen tot Sevenaer
MUZIEK	Cok Verweij
MASTERING	Frits de Bruijn
VORMGEVING	ruth.bos@wxs.nl
PRODUCTIE	G.Z. Digital Media

© Copyright 2013 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 978 90 8530 109 7
NUR 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.

MACHT DER EDELEN

Een hoorcollege over de geschiedenis van de Nederlandse adel, van de middeleeuwen tot nu

Door Coen Schimmelpenninck van der Oije

Inhoudsopgave

CD1. Adel in de middeleeuwen

H1. Inleiding: adeldom dankzij voorvaders of door eigen verdiensten? (track 2 - 5)	5
H2. Adel in ons land in de middeleeuwen (track 6 - 10)	5
H3. Verhouding vorst en adel in de middeleeuwen: een wisselend beeld (track 11 - 16)	6

CD2. Adel in de Republiek der Verenigde Nederlanden

H4. Adel in de Republiek der Verenigde Nederlanden (track 1 - 6)	7
H5. Adel in de overige gewesten tijdens de Republiek (track 7 - 12)	8
H6. Adellijke bastaarden. Keuze van de echtgenote (track 13 - 17)	9

CD3. Adelsgeschiedenis vanaf 1795 tot heden

H7. Adel in de Bataafs-Franse tijd: 1795-1813 (track 1 - 5)	10
H8. Adelsgeschiedenis 1814-1848: adelstand (track 6 - 10)	10
H9. Adelsgeschiedenis van 1848 tot heden (track 11 - 15)	11

CD4. Ridderlijke orden. Wapen- en vlaggenkunde. Betekenis van de adel nu

H10. Ridderlijke orden toen en nu (track 1 - 5)	12
H11. Wapenkunde en vlaggenkunde: vorst en adel (track 6 - 10)	13
H12. Wie is van adel? Wat betekent adel nu? (track 11 - 15)	14

Aanbevolen literatuur	15
-----------------------	----

COEN SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE

Drs. C.O.A. baron Schimmelpenninck van der Oije was gemeentearchivaris in Zutphen en Rotterdam en later directeur van het Historisch Museum en het Maritiem Museum te Rotterdam. Sinds 1991 is hij voorzitter van de Hoge Raad van Adel.

STUDIUM GENERALE TU DELFT

Het Studium Generale van de TU Delft verzorgt een interdisciplinair aanbod van lezingen en symposia op wetenschappelijk en cultureel gebied.

Kijk voor meer op informatie op:
<http://www.sg.tudelft.nl>

CD1. Adel in de middeleeuwen

H1. Inleiding: adeldom dankzij voorvaderen of door eigen verdiensten?

“Hij die zich op zijn afkomst beroept, praalt met de verdiensten van de ander”. “Er is nu eenmaal erfelijke adel”. “Haar familie was niet ons allooi”. Drie uitspraken die aangeven dat er altijd adel was, dat erfelijke adeldom door zijn aard ongelijkheid betekent en dat voortzetting alleen maar kan wanneer men in zijn kring huwt. Het is zeker zo dat in alle beschavingen personen zich onderscheiden door hun wijze van besturen en door hun optreden met wapens. Zij verwerven macht en aanzien. Dikwijls ontstaat zo een erfelijke elite, die edel, van adel, verheven is boven de anderen. De ridder vond zijn oorsprong in een man gezeten te paard, die vervolgens door de ridderslag werd opgenomen in de ridderstand. Aan het van-adel-zijn wordt dikwijls als vanzelfsprekend het bezit van een adellijk huis, een kasteel, gekoppeld evenals het bezit van minstens omvangrijk onroerend goed. Toch klinkt in verschillende uitspraken door dat men best van adel kan zijn door de deugden van voorvaderen, maar dat het verwerven van eigen roem pas werkelijk recht geeft op het voeren van een adellijke titel.

H2. Adel in ons land in de middeleeuwen

Elementen van de Romeinse adel vinden we later terug bij adel in Europa. In de Karolingische periode, de 9e eeuw, bestuurden ambtenaren het uitgestrekte rijk met de benaming *graaf*. Zij hadden een adellijke status. Zij traden

ook als voogd op voor kerkelijke instellingen, die niet zelf in wereldlijke zaken konden optreden. Adel werd gevonden bij de hoofdrolspelers, de militaire aanvoerders, niet bij ridders en knapen. Die kwamen voort zowel uit vrije als onvrije personen, koningsvrijen enerzijds en hofhorigen anderzijds. Binnen de onvrije domeinbevolking ontwikkelde zich een bovenlaag, de ministerialen (dienstlieden) die uiteindelijk de kern gingen vormen van een ridderschap, een beroepsklasse. De adellijke bovenlaag, een geboortestand, stierf langzamerhand uit en ging zich door huwelijken van hun dochters met ministerialen vermengen. Deze ontwikkeling vond plaats in de 12e eeuw. De functionarissen deden aanvankelijk hun dienst in ruil voor hun levensonderhoud, maar geleidelijk ontvingen zij goederen in leen. Zo werden de ministerialen ook een geboortestand. De versmelting van de oude adel, de nobiles, met de ministerialen leidde tot een geboorteklasse, manifest in de ridderschap. Deze ontwikkeling is in Gelre en Utrecht anders dan in Vlaanderen en Henegouwen, waar in de 13 eeuw het onderscheid tussen edelen en ridders was weggefallen. Tussen deze uitersten lagen de ontwikkelingen in Holland, Brabant, Luik en Namen.

H3. Verhouding vorst en adel in de middeleeuwen: een wisselend beeld

De macht van de opkomende ridderschap en daarmee van de adel kon haaks staan op de positie van de landsheer. Die zocht steun bij de steden, waarvan hij de bestuurders kon benoemen. Was de ridderschap eerder vertrouwd met het gebruik van wapens, de steden hadden belang bij vrede. Dikwijls was de kracht van de landsheer bepalend naar welke kant de macht doorsloeg. Grote ruzies konden daarvan het gevolg zijn. De landsheer zocht zijn versterking in

de benoeming van adel in gewesten waaruit hij niet afkomstig was. Wij zien een verschil optreden tussen hoge en lage adel. De hoge adel kwam voort uit Bourgondische hoffamilies, de lage adel uit riddermatige geslachten afkomstig van voormalige vorstendommen die inmiddels in het grote Habsburgse rijk waren opgegaan. Meer en meer werden de ambtelijke bestuursorganen belangrijker dan de adellijke standenvergaderingen, al is er een verschil tussen de Nederlandse gewesten. Onder Philips II, die zijn vader Karel V in 1555 opvolgde als heer van de Nederlanden, werd de rol van de adel verder teruggedrongen. Het harde optreden van Philips II tegen de reformatische stromingen leidde in 1568 mede tot het begin van de 80-jarige oorlog. Tot een inheemse, adellijke decentrale regering is het niet gekomen, waarmee wij afscheid nemen van de middeleeuwen.

CD2. Adel in de Republiek der Verenigde Nederlanden

H4. Adel in de Republiek der Verenigde Nederlanden

Het ontstaan van de middeleeuwse ridderschappen is van belang voor de eeuwen daarna. Noord en Zuid gingen uit elkaar. Het wegvallen van het centrale gezag maakte de positie van de gewestelijke besturen sterker. Met het afzwerven van Philips II als vorst in 1581 en het mislukken van het vinden van een andere vorst kwam de macht in handen van de Staten-Generaal, een vergadering van afgevaardigden van 7 zelfstandige gewesten die enkele zaken samen deden. In de meeste provincies vormden adel en steden het bestuur, met verschillen per gewest in de positie van de adel. Binnen die Zeven Provinciën bezette Gelderland als voormalig hertogdom de eerste plaats. Bij de vredesbesprekingen in Munster ter beëindiging van de 80-jarige oorlog werd de delegatie van de Republiek

voorgezeten door een Gelderse edelman. Binnen het gewest Gelre hadden de 3 kwartieren een grote zelfstandigheid. De adel, verenigd in de ridderschap, enerzijds en de steden anderzijds vormden de besturen van de afzonderlijke kwartieren en samen die van het gewest. Van de steden konden de vertegenwoordigende burgemeesters van adel zijn, zodat praktisch gezien de adel in Gelre een grote invloed had. Ambten werden binnen en namens de provincies bij toerbeurt verdeeld tussen groeperingen krachtens onderlinge afspraken.

H5. Adel in de overige gewesten tijdens de Republiek

Al lijkt in Holland de invloed van de ridderschap met één stem tegenover 18 steden verwaarloosbaar, toch heeft de ridderschap invloed dankzij de aanpassing van de adellijke geslachten aan de gewijzigde omstandigheden. Adellijke geslachten stierven in Holland vrijwel geheel uit en in een Republiek kan geen nieuwe adel ontstaan. In Utrecht zien wij een andere samenstelling van het bestuur omdat er naast ridderschap en steden nog een lid is, bestaande uit vertegenwoordigers van de inmiddels protestants geworden kapittels. Friesland kent geen leenstelsel. Het bestuur bestaat uit vertegenwoordigers van stemgerechtigde eigenerfden, verdeeld over grietenijen, en de steden. De positie van de adel in Friesland, evenals in Groningen, verschilt van andere gewesten. Het bestuur van Overijssel lijkt op dat van Gelderland, terwijl Zeeland weer andere verschillen laat zien. Met andere woorden: de indeling van het bestuur van de verschillende provincies laat grote verschillen zien, maar in alle besturen is de adel vertegenwoordigd. Drenthe als landschap was niet vertegenwoordigd in de Unie. In het bestuur van de Unie had ook de adel zitting. Brabant en Limburg tenslotte werden, voor zover delen ervan tot de Republiek

behoorden, vanuit de Staten-Generaal bestuurd.

H6. Adellijke bastaarden. Keuze van de echtgenote.

De adel stierf in de Nederlanden langzamerhand uit, hetgeen aan het einde van de 18e eeuw tot problemen leidde bij de vervulling van ambten. In de middeleeuwen kwamen bastaarden van vorsten en adellijke lieden voor, die nauw aan de persoon en de familie van de verwekker bleven verbonden. Dit verschijnsel nam geleidelijk af.

Omdat voor het lidmaatschap van een ridderschap vrijwel altijd adeldom van zowel vaders- als moederszijde was vereist en ook het bezit van onroerend goed, was de keuze van de echtgenote van groot belang voor de positie van het geslacht. Huwde een edelman een rijke, maar niet adellijke erfdochter, dan konden de zoons uit dit huwelijk vrijwel zeker geen zitting nemen in de ridderschap. Afhankelijk van de vereisten van de ridderschap kon de uitsluiting enkele generaties duren. Waren er meer zoons, maar niet genoeg adellijk onroerend goed voor ieder van hen, dan was een rijk huwelijk een uitkomst.

Niet alle adel kon zitting nemen in ridderschappen en daarmee macht uitoefenen. Het belijden van de gereformeerde godsdienst was bepalend voor de vervulling van een ambt. Dat betekende dat rooms-katholiek gebleven edelen van het merendeel van de functies werden buitengesloten. Voor hen restten dan dienst nemen als militair of wel op het platteland ondernemer worden.

CD3. Adelsgeschiedenis vanaf 1795 tot heden

H7. Adel in de Bataafs-Franse tijd: 1795-1813

Voor 1795 waren er al bewegingen geweest die ervoor streden om ook anderen dan de adel en de stedelijke regeringen invloed in het bestuur te bezorgen. Wij moeten hierbij niet denken aan een beweging voor bijvoorbeeld algemeen kiesrecht. Ook de patriotten gingen om invloed van een beperkte groep. Met de inval van de Fransen, de vlucht van de stadhouder en de terugkeer van gevluchte patriotten kwam er een einde aan de positie van de adel. Aan deze stand werd de bevoorrechte positie ontnomen, tekens van hun aanwezigheid zoals wapenborden en grafmonumenten in kerken moesten verdwijnen. De jacht werd gedemocratiseerd. Wilde men alsnog een bestuurlijke functie uitoefenen, dan diende een eed te worden afgelegd, hetgeen veel edelen niet deden. Maar langzamerhand kwam met Napoleon ook de adel terug, weliswaar met een persoonlijk kenmerk, maar toch. Zijn broer Lodewijk Napoleon voerde dat als koning van Holland ook in, zij het zonder zijn instemming. Met de inlijving in het Franse keizerrijk werd de Franse wet- en regelgeving ook op het terrein van de adel ingevoerd. Vele leden van de oude adel uit de Republiek verzochten bij de keizer om een titel.

H8. Adelsgeschiedenis 1814-1848: adelstand

Met de komst van de zoon van de laatste stadhouder in Scheveningen in 1813 na het vertrek van de Fransen, breekt een nieuwe tijd aan. Door de vereniging van Noord-Nederland en België tot een koninkrijk werd een grondwet noodzakelijk. Daarin werd vastgelegd dat de Staten-Generaal samengesteld werd

uit een Eerste Kamer, waarvan de leden door de koning werden benoemd, en een Tweede Kamer, die werd gekozen door Provinciale Staten. Deze waren samengesteld uit leden van de ridderschap, vertegenwoordigers van stedelijke besturen en eigenerfden. Daar duiken de ridderschappen weer op, maar nu als kiescollege voor Provinciale Staten. De federale staatsvorm van zelfstandige provincies voor 1795 keerde niet terug en overigens werd veel van de Franse wetgeving gehandhaafd. De verlening van adeldom was een grondwettelijk recht van de koning. Die verlening geschiedde door (1) erkenning van oude adeldom in de Nederlanden, (2) inlijving op grond van door een buitenlandse vorst verleende adeldom, (3) verheffing op grond van persoonlijke of historische verdiensten. Adeldom is erfelijk en gaat over via de vader. Aan de verlening van adeldom kan een titel worden verbonden. Een adviserend college, Hoge Raad van Adel genaamd, werd ingesteld, dat in een filiatieregister vastlegt wie van adel is en dat een wapenregister van de adel bijhoudt.

Hg. Adelsgeschiedenis van 1848 tot heden

Pogingen tot wijziging van de grondwet werden plotseling in daden omgezet toen koning Willem II in 1848 opdracht gaf tot een grondwetswijziging. Daarin werd geregeld dat de Tweede Kamer rechtstreeks werd gekozen, evenals Provinciale Staten, door kiesgerechtigden die over een zekere welstand beschikten, het censuskiesrecht. Met de invoering van de Provinciale Wet van 1850 kwam er een einde aan de ridderschap als kiescollege en dus ook aan de adelstand. Nog zeer lang bekleedden adellijke personen bestuurlijke functies, maar dan op individuele gronden. Nog tot 1904 werd aan personen op grond van persoonlijke verdiensten adeldom verleend. De laatste verheffing

op grond van functies in het verleden geschiedde in 1939. In 1953 besloot het kabinet geen voordrachten tot verheffing meer te doen met uitzondering van het Koninklijk Huis. Herzieningen van de grondwet leidden ertoe om ook de bepaling omtrent de verlening van adeldom nader te beschouwen. Het kabinet besloot tot instandhouding van adeldom als historisch instituut, hetgeen zijn beslag vond in de Wet op de adeldom van 1994. Daarin werd de feitelijke situatie vastgelegd met aanpassingen ten aanzien van buiten het huwelijk geboren kinderen en adoptiekinderen. Pogingen vanuit de Tweede Kamer om de adel te moderniseren door overgang van adeldom ook in vrouwelijke lijn vast te leggen, haalden het niet.

CD4. Ridderlijke orden. Wapen- en vlaggenkunde. Betekenis van de adel nu

H10. Ridderlijke orden toen en nu

De in Nederland nog bestaande ridderlijke orden vinden hun oorsprong in de middeleeuwse kruistochten, bedoeld om de christelijke plaatsen in het Heilige Land te beschermen. De paus nam in 1113 de ziekenhuisbroederschap in Jeruzalem, gewijd aan Johannes de Doper, onder zijn bescherming, die kort daarna werd omgevormd tot een geestelijke broederschap. Deze is in ons land nog steeds bekend als rooms-katholieke Associatie Nederland van de Souvereine Militaire Hospitaal Orde van Sint Jan van Jeruzalem, van Rhodos en van Malta (Orde van Malta), heropgericht in 1911 met een zetel in Utrecht. Sedert de Reformatie is er ook een protestantse Johannieter Orde. In Nederland is dat de Johannieter Orde in Nederland, heropgericht in 1909 met een zetel in Den Haag. Deze is met ongeveer 600 leden de grootste van de drie in ons land. In

1191 nam de paus de hospitaalbroederschap onder zijn bescherming, die de naam kreeg Hospitaal van Sint Marie der Duitsers te Jeruzalem. In Nederland bestaat de orde nog steeds, nu onder de naam Ridderlijke Duitse Orde Balle van Utrecht, gevestigd in Utrecht. De orde beschikt over onroerend goed en een prachtig archief. Beroemd is de portrettenreeks van de landcommandeurs. De toelatingseisen van de orden zijn verschillend, maar in de meeste gevallen is adeldom de basis.

H11. Wapenkunde en vlaggenkunde: vorst en adel

Leden van ridderlijke orden dragen ordetekens en daarmee komen wij bij de heraldiek of wapenkunde en bij de vlaggenkunde. In het woord heraldiek komt het woord heraut voor, de kenner van wapens bij uitstek. Met een wapen onderscheidt men zich in de strijd en vervolgens bij andere gelegenheden, zoals op wapendiploma's, op portretten, op wapenborden in kerken. Vlaggen en vaandels speelden ook een rol in de strijd als herkenningsteken voor de militairen. Wapens en vlaggen zijn niet exclusief adellijk. Ieder kan een wapen voeren, zij het dat alleen die van adellijke geslachten beschermd zijn. De Hoge Raad van Adel is tevens belast met de vastlegging van wapens en vlaggen van de overheid en instanties die daarmee krachtens traditie zijn gelijkgesteld. De Hoge Raad van Adel speelt ook een adviserende rol ten aanzien van de Wet Lidmaatschap Koninklijk Huis en de toestemmingswetten voor huwelijken van leden van het Koninklijk Huis met daarop gebaseerde uitvoeringsregelingen. In die laatste worden bepalingen opgenomen ten aanzien van de geslachtsnaam van eventuele kinderen, respectievelijk moet worden vastgesteld hoe de kinderen zullen heten indien geen toestemming voor een huwelijk is gevraagd. De echt-

genoten van prinsen worden niet automatisch prinses, maar mogen deze van hun echtgenoot afkomstige titel uit hoffelijkheid voeren.

H12. Wie is van adel? Wat betekent adel nu?

Het is eenvoudig vast te stellen wie van Nederlandse adel is. Dat moet blijken uit het filiatieregister bij de Hoge Raad van Adel. Het kan zijn dat men wel buitenlandse adeldom bezit, maar geen Nederlandse. Dan behoort men niet tot de Nederlandse adel, tenzij bij naturalisatie tevens inlijving in de Nederlandse adel plaatsvindt. In verschillende Europese landen heeft nog altijd de verlening van adeldom plaats, hetzij erfelijk, hetzij voor het leven op grond van persoonlijke verdiensten. In Nederland bestaat voor het eren van personen het decoratiestelsel. De socioloog prof. Dronkers heeft met anderen veel onderzoek gedaan naar elites. Voor de adel concludeert hij dat deze zich heeft weten te handhaven door zich aan te passen aan gewijzigde omstandigheden. “Eliteposities staan wellicht open voor iedereen met de juiste kwalificaties, maar ze staan meer open voor sommigen dan voor anderen, en een adellijke stamboom komt nog steeds van pas.” Voor mensen van adel, zo blijkt uit een enquête uit 2005, is het nog steeds van belang zelf iets toe te voegen aan de geschiedenis van het geslacht waaruit men stamt, waarmee wij terug zijn bij het begin: verwerven van eigen roem is waardevoller dan teren op het verleden.

Aanbevolen literatuur

E.J. Wolleswinkel, *Nederlands adelsrecht. Wettelijke adeldom als historisch gegroeid instituut*. Den Haag 2012.

J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen, 1848-1914*. Hilversum 2012.

R.E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1753-1838*. Hilversum 2012.

I. Montijn, *Hoog geboren. 250 Jaar adellijk leven in Nederland*. Amsterdam/Antwerpen 2012.

C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)*. Westervoort 2010.

M. Fennema en H. Schijf (red.), *Nederlandse elites in de twintigste eeuw. Continuïteit en verandering*. Amsterdam 2003.

J. Dronkers, *De maatschappelijke relevantie van hedendaagse Nederlandse adel*. Amsterdam 2000.

E. Ketelaar-de Vries Reilingh, "De geschiedenis van de Nederlandse adelsvereniging" en Y. Kuiper, "Geschiedenis van de adel", in *Edel voor adel*. Den Haag 2000.

J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. Meppel/Amsterdam 1987.

J.M. van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*. Bussum 1981.

Virtus, jaarboek voor adelsgeschiedenis bevat belangrijke artikelen.

Nederland's Adelsboek is een jaarlijkse uitgave van het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag.

